

GAZDASÁG ÉS ERKÖLCSI KULTÚRA

A gazdaság meghatározó szerepe a társadalom strukturájában közismert, hisz a politika, az ideológia, a művészet, a kultúra, de más társadalmi jelenségek is függenek a gazdasági tényezőktől. Ez a függés érvényesül az erkölcs esetében is és szükségképpen kiterjed az erkölcsi kultúrára is. Az erkölcsi kultúra részét képezi a tágabban értelmezett kulturának és - más szavakkal fogalmazva - a kulturált magatartást jelenti, azaz nem az erkölcs egészét, amely magában foglal pozitív, negatív, humanizált, dehumanizált stb. vonásokat, hanem az erkölcsnek azt a részét, amely hozzájárul a normális /kulturált/ magatartáshoz, az egészséges emberi viszony és kapcsolatrendszer kialakulásához. Ugyanakkor az erkölcsi kultúra és az erkölcs egésze is visszahat a társadalom gazdasági viszonyaira, befolyásolja a gazdasági életet, továbbá hatást gyakorol a kultúrára is, impulzusokat közvetít a gazdaságtól a kultúra és a kultúrától a gazdaság felé. Végsősoron nagyon bonyolult sokirányú kölcsönhatásos rendszer valósul meg a társadalmi élet összefolyamatán belül: gazdaság, erkölcs és kultúra között. Ide sorolhatók az olyan jelenségek, mint pl. az erkölcsi érdekeltség és ösztönzés a munkában, az erkölcs és a kultúra kölcsönhatása, a kultúra, a munka, a személyiség, az anyagi, szellemi kultúra és erkölcsi kultúra, a munkaerkölcs, a kultúra-erkölcs stb. A nagyon gazdag probléma-komplexumból az alábbiakban négy főbb témakört érintünk: a munka és az erkölcs viszonyát, a munkaerkölcs néhány kérdését, továbbá a szocializmus-munkakultúra-erkölcskultúra kérdéskörét, s végül a gazdaság és munkaerkölcs napjainkban című problémakört.

1./ A munka és az erkölcs viszonya

Későbbi mondanivalónk néhány fontosabb kategória értelmezését teszi szükségessé. A munka és a gazdaság egymáshoz közelálló, de nem azonos fogalmak. A gazdaság tágabb kategória, mint a munka, ugyanis a munkatevékenységen túl - /a létfenntartáshoz szükséges javak előállításához/, magában foglalja az elosztás, a fogyasztás stb. társadalmi tevékenységek körét is. Végsősoron a gazdaság egésze a munka köré csoportosul, de többet jelent a munkatevékenységnél. Ugyancsak rokon fogalom a munkával és a gazdasággal a termelés fogalma, ez is a munkára orientált, de tartalmaz olyan összefüggéseket is, amelyek túlmutatnak a munkatevékenységen pl. a termelési viszonyokat stb. Az erkölcsi kultúrára vonatkoztatva az említett három kategóriát /gazdaság, termelés, munka/ gyakran szinonim értelemben használjuk, bár mint utaltunk rá, annak ellenére, hogy a munkatevékenység adja a lényegüket, nem teljesen azonosak. Mi a következőkben a munka és az erkölcs viszonyát érintjük elsősorban és csak néhány vonatkozásban a gazdaság, termelés kategóriáját.

Az emberi magatartás szabályozásában - /az erkölcs is egyike a legáltalánosabb szabályozóknak/ - a munkának elsődlegesen meghatározó szerepe van. A munkát ugyanis mint céltudatos tevékenységet csak meghatározott módon szabályosan - pontosabban fogalmazva - szabályozottan lehet elvégezni. Bár az állatvilágban is vannak bizonyos biológiai, az ösztönökhöz kapcsolódó szabályozók, mégis az állati magatartás - az esetek nagy részében - nem szabályozott, hanem ösztönös, esetleges. Az etológia sok olyan jelenséget leír, amelyek arra utalnak, hogy főleg a magasabbrendű állatok viselkedésében szabályozottság érvényesül, mégis mivel nem végeznek munkát /céltudatos tevékenységet/ az állati tevékenység nem esik a tudatos szabályozás hatókörébe.

A munka, mint az emberi magatartás legelső és leglényesebb szabályozója, egyik lényeges forrása az erkölcsnek. Az

erkölcs a munkával együtt alakult, mintegy a munkatevékenység egyik oldalát jelentette, a hosszú időn keresztül össze is fonódott a munkával. A munka és az erkölcs összekapcsolódása az emberiség történetében mindvégig fennmaradt, de az osztálytársadalmak megjelenésével végbement a munka és az erkölcs egyes oldalainak az elkülönülése is. A munkában kiszélesedtek a technikai, technológiai jellegű vonatkozások, az erkölcs pedig hatókörét kiterjesztette a nem munkajellegű tevékenységformákra is; mint pl. a család, a politika, a kultúra, a művészet stb. területére.

Az osztálytársadalmakban a magántulajdon megjelenésével, amikor végbemegy a szellemi és a fizikai munka kettéválása a munkamegosztás, bekövetkezik a munka elidegenedés Marx által leírt folyamata és ezzel együtt az erkölcs elidegenedése is. Az elidegenedés a kapitalizmusban éri el csúcspontját, de teljes elidegenedéssé, abszolúttá, - egyes eseteket kivéve - sohasem válik. Ugyanis a munka mint az ember lényegi, nembeli tevékenysége nélkülözhetetlen velejárója az emberi létnek, az ember differencia specificája és a lényegét tekintve abszolút módon nem idegenedhet el az embertől, hanem csak az egyes egyéntől, egyes korok társadalmi csoportjaitól és csak meghatározott területeken, meghatározott mértékben. A munka és az ember abszolút elidegenedése az ember megszűnését jelentené, egyben a munka megszűnését is, de mivel a munka csak meghatározott vonatkozásokban idegenedik el, megmarad még elidegenedett formájában is az emberi értékek legfőbb forrásának is.

A munkatevékenységhez és tágabb értelemben a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó erkölcs főbb vonatkozásaiban visszatükrözi ezek hatását. A gazdaság jelenti a társadalmi rendszer meghatározott típusát az erkölcsben, ezzel együtt a történetiséget is. A munka pedig az egyes konkrét erkölcsi tulajdonságok kialakulásához járul hozzá. A munka erkölcsöt alakító szerepe több dimenzióban megmutatkozik: a munka teszi elsősorban lehetővé, hogy az emberek kapcsolódjanak és viszonyuljanak egymáshoz. Az önmagában, - mintegy elefántcsonttoronyban - élő em-

bernek nincsenek erkölcsi tulajdonságai, hiszen az erkölcs gyakorlatilag csak a másokhoz való viszonyban létezik, a másokkal folytatott gyakorlati tevékenységben realizálódik. Igaz, hogy napjainkban az ember nemcsak a munkája révén kapcsolódik másokhoz, hanem nagyon sok egyéb tevékenységformában is, mégis a leglényegesebb viszonyulási szféra az emberekhez a munkatevékenység. A munkatevékenység alakít és realizál - természetesen nem mechanikusan, hanem az egyes ember meglévő és alakuló karakterének, személyiségjegyeinek a közreműködésével is - számos erkölcsi tulajdonságot erkölcsi jellemzőt. Különösen jelentős a munka szerepe az erkölcsi kultúra, végsősoron a pozitív erkölcsi tulajdonságok kialakításában. Milyen pozitív erkölcsi tulajdonságokról beszélhetünk itt elsősorban? A következő főbb tulajdonságok mindenekelőtt a munkatevékenység hatására alakulhatnak ki: szorgalom, kitartás, pontosság, megbízhatóság, együttműködési készség, segítőkészség stb. Az említetteken kívül még számos pozitív tulajdonság, erkölcsi érték kialakulása is a munkához kötődik, de a fentiek vitathatatlannal a leglényegesebbekhez tartoznak. Ugyanakkor nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az elidegenedett munka deformálhatja is az egyént, rombolólag hathat erkölcsi kulturájára. A fentebb említett tulajdonságok munkához kapcsolódása egyértelműnek mondható, ugyanis pl. ahhoz, hogy valakinél kialakuljon a rendszeresség, rendszeresen kell munkát végeznie. Lehet, hogy ennek kezdetben, vagy az életkor egy meghatározott szakaszában, kényszer-jellege van az emberrel szemben, de a későbbiek során ennek következtében alakul ki maga a pontosság. Továbbá a szorgalom, amely igen fontos erkölcsi érték, elsősorban szintén a munkatevékenység következtében "válhat az ember vérévé", mert maga a szorgalom is úgy alakul ki, ha az ember rendszeresen végez munkát, rendszeresen teljesít feladatokat. Ismert az a sajátosság is, hogy a különböző típusú munkák más-más erkölcsi tulajdonságok kialakulását segítik elő. Ebben a vonatkozásban élesen szembetűnő a szellemi és a fizikai munka eltérő hatása. Lenin emelte ki a fizikai munka pozitív személyiségformáló szerepét. Ugyanis a fizikai munkában a munka eredménye és a milyensége is lemérhető; éppen ezért a fizikai

munka értékelésénél kevesebb zavaró mellékmomentum játszhat szerepet. Továbbá, mivel a fizikai munkának az eredménye kézzelfogható, az ember számára magabiztosságot, önbizalmat ad, mert a tevékenysége, sikere kézzelfogható és így végsősoron sikerélmény-forrást is jelent, ami ugyancsak feltétele az ember biztonságérzetének és ezáltal bizonyos mértékig a pszichikai egyensúlyának is. A szellemi munkánál a munka eredményének értékelésének az eldöntése már kissé problematikusabb. Különösen vonatkozik ez bizonyos típusú szellemi munkákra, mint pl. a hivatali tevékenységre, ahol nehéz a mércét egyértelműen felállítani. Nem véletlenül utalt Lenin arra, hogy éppen a hivatalnoki munka idézhet elő bizonyos negatív torzulásokat a személyiségnél kiválthatja a bizonytalanságot, határozatlanságot és a hivatali hierarchia következtében nagyon gyakran a szolgálalkúságot. Az elmondottak nem azt jelentik, mintha a fizikai munka egyértelműen pozitív, a szellemi munka viszont egyértelműen negatív hatásokat idézne elő, de az említetteknek megfelelően ez a hatásirány megfigyelhető. Más oldalról megközelítve az egyes típusú munkák más-más jellegű tulajdonságok kialakulását, felerősítését eredményezik, illetve visszafejleszthetnek az emberben ilyen vagy olyan tulajdonságokat, módosíthatnak karakter-jegyeket. A közgondolkodásban is gyakran használt fogalom - az un. munkahelyi vagy foglalkozási ártalom - ugyancsak azt summázza, hogy a munka az egyéniség erkölcsét jelentős mértékben befolyásolja.

2./ A munka erkölcsének néhány kérdése

Az előzőekben arra utaltunk, hogy a munka megszabja az ember erkölcsét, és hogy szoros kölcsönhatás valósul meg gazdaság, munka és erkölcs között. Ennek a kölcsönhatásos rendszernek egy sajátos területét jelenti a munkán belüli erkölcs, vagy a munka erkölcsé problémakör. Ugyanis az erkölcs nemcsak következménye a munkatevékenységnek, hanem a munkatevékenységre vonatkozóan is felállítja a saját maga szabályait. Mintegy a munkaerkölcs alapelvének tekinthető, hogy mindenki tudása legjavát adva lelkiismeretesen teljesítse munkafeladatait. A

munkaerkölcs azonban ezen az alapelven túl számos további problémát és vonatkozást is magában foglal. A szocialista munkaerkölccsel kapcsolatban közismert az az elv is, hogy a munkának az ember számára létszükségletté kell válnia, és életöröm-forrásaként kell funkcionálnia. A szocialista munkaerkölcsben ez az elv célként szerepel és magától értetődően a realizálása történetileg csak hosszabb időn keresztül különböző fokozatokban és szinteken mehet végbe. A munkához való erkölcsi viszonyulás elvi alapját tehát a fentiek jelentik; végsősoron annak a célnak a megvalósítása, amikor bekövetkezik, hogy a munka már létszükséglet és örömforrás. Ahhoz azonban, hogy a munkaerkölcsben ez a változás végbemenjen, nemcsak történetileg hosszabb idő szükséges, hanem további feltételek megteremtése is elengedhetetlen. A következőkben tekintsük át azokat a lényegesebb feltételeket, amelyek az imént említett célhoz elvezethetnek.

- Elengedhetetlen feltételnek kell tekintenünk a technikai fejlettség egy meghatározott szintjét, amely nélkül humanizált munkaerkölcs nagyon nehezen képzelhető el.

- Az említett technikai fejlettséghez is kapcsolódik egy nagyon fontosnak ítéltető feltétel: a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség felszámolása. Ez végsősoron azt jelenti, hogy a fizikai munkát fel kell emelnünk a szellemi munka szintjére. Magától értetődően a munka jellegének olyan megváltozása, amikor a szellemi és a fizikai munka közötti különbség teljesen eltűnik, elképzelhetetlen, mert bizonyos fizikai tevékenységet a munkánál állandóan folytatni kell, ha mást nem, az irányító mechanizmusok, az ellenőrző rendszerek, vagy a műszerek működtetését. A fizikai munka felemelése a szellemi munka szintjére úgy értendő, hogy a munkatevékenységen belül megszűnik a nehéz fizikai megterhelés, nem lesz szükség az ember fizikai erejének rendszeres és megerőltető igénybevételére, mert a nehéz és ismétlődő fizikai munkát géppositással és automatizálással helyettesíteni lehet.

- A munka erkölcsének gyökeres megváltozása szükségessé teszi a munkaidő csökkentését egyrészt a munkahét rövidítésével, másrészt a napi szükséges munkaórák számának csökkentésével. A munkaidő csökkentése következtében rendelkezésre álló szabadidő egyrészt lehetővé teszi, hogy az ember felkészüljön a munka elvégzésének egy további magasabb követelményszintjére, másrészt pedig, hogy a személyiség fejlődésénél a sokoldalú személyiségjegyeket, köztük az erkölcsi jellemzőket is kifejleszthesse. A munkaidőcsökkentés történetileg hosszabb időszakot igényel és napjainkban a két világrendszer szembenállásából adódó tényezők bizonyos mértékig fékezhetik ennek a folyamatnak a megvalósítását.

- A feltételek között fontosságát tekintve jelentősnek kell tekinteni, hogy megszűnjön a munka kényszerjellege. A kényszerjelleg történetileg jelenthetett fizikai, gazdasági stb. kényszert, és nagyon gyakran összefüggött a munka megnyomorító, egyéniséget deformáló hatásával is. A kényszerjellegből napjainkban elsősorban a gazdasági kényszer maradt meg, de közismert, hogy a mi viszonyaink közepette fennáll a jogi kényszer is; ugyanis jogszabály tiltja az un. közveszélyes munkakerülést és ez végsősoron a kényszernek egyik formája.

- További feltételnek kell tekinteni az un. szabad pályaválasztást és ennek egy olyan értelmezését is, hogy az ember egész életén keresztül ne legyen csak egy foglalkozáshoz, egy hivatáshoz kötve, hanem élete későbbi szakaszában akár többször is változtathasson hivatást, foglalkozást. A jelenlegi technikai fejlettségi szinten és a még meglévő kényszermechanizmusok miatt ennek a feltételnek a realizálása ma még kissé nehezen képzelhető el. Bizonyos értelemben megkérdőjelezi ezt a feltételt a technika jelenlegi fejlettségi szintje következtében előállt specializálódási szükségletek. A specializálódás jelenlegi menete azt mutatja, hogy eredményes munkát elsősorban alapos speciális képzettséggel lehet elérni és hogy ez a specializálódás, különösen a tudományokban, még tovább folytatódik. A specializálódással együtt vetődik fel a

társadalmi munkamegosztás kérdése is. A specializálódás elmélyülésével a társadalmi munkamegosztás is egyre többrétűbbé válik. Ez a két tényező első megközelítésben valóban alapot ad egy olyan következtetés levonására, hogy az embereknek egy életre szólóan kell foglalkozást, ill. szakmát választaniuk. Azonban a technika további fejlődésével különösen, ha sikerül általánossá tenni az ún. távirányításos termelési rendszereket és egyrészt az általános műveltség fokozásával, másrészt új jellegű képzés bevezetésével kialakulhat a dolgozónak olyan új típusa, amely nem lesz kényszerítve csak egy szakterületen tevékenykedni, mert éppen a komplex képzettsége lehetővé teszi azt, hogy több területen is eredményesen tevékenykedhessen. Ugyanakkor a társadalmi munkamegosztás mai jellege is lényegesen át kell, hogy alakuljon és ezáltal biztosít lehetőséget a foglalkozások megváltoztatására.

- A munka akkor hat pozitív értelemben az erkölcsi viszonyokra, ha a munka társadalmilag hasznos, értelmes tevékenység. A társadalmilag haszontalan, értelmetlen tevékenységek általában negatívan hatnak a személyiség erkölcsiségére, mert mintegy azt érzékeltetik az emberrel, hogy felesleges, társadalmilag haszontalan tevékenységet folytat. A feleslegesség tudata bizonyos mértékig a megtűrtség érzését kelti és erkölcsilag romboló hatással jár. A munkának akkor van igazán optimális hatása az erkölcsi viszonyokra, továbbá olyan munkához viszonyul erkölcsileg igazán kívánatosan az egyén, amely alkotó munka. Az alkotó munka értelmezéséről nagyon sokféle elképzelés született; ezek egy része ellentmondásos. Jelenleg nem is kívánunk ezzel bővebben foglalkozni, hanem a fogalom értelmezésének egy meghatározott szintű tisztázása érdekében kissé leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk, hogy alkotó munka az, amely anyagi vagy szellemi értékeket hoz létre. Az anyagi vagy szellemi értékek létrehozatala történhet közvetlenül vagy áttételesen, a szerencsés eset az, amikor közvetlenül végbemegy az értékek létrehozatala és ennek megfelelően maga az ember is közvetlenül érzékelheti munkájának alkotó jellegét.

- A fentebb felsoroltakat ki kell egészíteniünk egy további lényeges tényezővel: a társadalomnak el kell ismernie és kellően méltányolnia az egyén munkateljesítményét. Ugyanis, ha a társadalom nem méltányolja kellően a munkateljesítményt, akkor ennek egy olyan következménye lehet, hogy az ember feleslegesen, haszontalanul tevékenykedik, vagy hogy a társadalmi igazságosság nem érvényesül. A társadalmi méltányolásnak nagyon sok formája, módzata lehet: anyagi elismerés, erkölcsi méltányolás stb., de hogy a munka erkölcsse a kívánatosnak megfelelően érvényesüljön, ahhoz az is szükséges, hogy a társadalmi méltányolás rendszeres legyen. /Itt nem kívánunk arról szólni, hogy a rosszul végzett munkával szemben milyen legyen a társadalmi reagálás, ugyanis mi az ún. pozitív feltételeket, tehát a kedvező hatású feltételeket soroltuk fel, de magától értetődik, hogy a társadalomnak megfelelően kell állást foglalnia a munka nem megfelelő elvégzése esetében is./

Az eddig említett tényezőkön túl más feltételek is szerepet játszanak abban, hogy a munka szükségletté és örömforrássá váljék. Azt az állapotot, amikor a munka valóban létszükséglet és örömforrás a munkaerkölcs optimális szintjének tekintetjük, és ebből az is következik, hogy eddig a célíg /vagy szintig/ nem rövid, hanem hosszú és nem könnyű út vezet, ugyanis az osztálytársadalmakban és a szocializmus építésének bizonyos szakaszaiban is még a munka kényszerjellege dominál és a kényszerjellegtől az előbb említett szintig eljutni, az előbb felsorolt feltételek is érzékeltetik ezt, egyik napról a másikra nem lehet. Hogy Magyarországon hol tartunk ebben a folyamatban, olyan kérdés, amelyet szükséges, de nem könnyű megválaszolni. Ma még nem rendelkezünk olyan ismeretekkel és adatokkal, amelyek lehetőséget adnának adekvát válaszra, aminek következtében a válaszokban szükségszerűen szerepet kapnak hipotetikus elemek is. A következőkben kísérletet teszünk arra /szükségképpen hipotetikus jelleggel/, hogy a létező szocializmus és a munkaerkölcs viszonyának néhány fontosabb kérdését - egyben a mai problémákat is - felvázoljuk.

3./ Szocializmus, munkakultúra, erkölcs kultúra

A szocializmusról és a szocializmushoz kapcsolódó sajátosságokról - köztük a munkakultúráról és az erkölcs kultúráról - csak a szocializmus történetiségének a figyelembevételével beszélhetünk. Ma már egyértelmű, hogy a szocializmus hosszabb történeti időszakot jelent, egyik napról a másikra nem valószínűsíthető meg és több fejlődési szakaszt foglal magában. Az első időszak a hatalom megragadásával, a proletárdiktatúra politikai rendszerének a kiépítésével kezdődik és a szocializmus alapjainak a lerakásáig tart. A második szakasz a kommunizmusba való átmenetet jelenti és erre vonatkozólag az ismereteink még meglehetősen hiányosak. A szocializmus egészének azonban van egy átmeneti jellege: az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenet. Ennek az átmeneti jellegnek az egyik következménye, hogy a munkaerkölcsben is nagyon sok átmeneti jeggyel, jellegzetességgel találkozhatunk. Módszertanilag nagyon elhibázott álláspontnak tekinthetjük azt a viszonyulást, amely a szocializmus egy alacsonyabb fejlettségi szintjén kívánja számonkérni a megvalósult fejlett szocializmus ismérveit. A történetiség elvének figyelembevételével Magyarországon a munkaerkölcs változásánál az alábbi főbb jellegzetességek figyelhetők meg. Az egyik, hogy a munkaerkölcs hirdetett elvei és gyakorlata nem minden esetben harmonizáltak egymással. Általánosnak tekinthető, hogy a hirdetett elvek inkább a magasan fejlett szocializmusnak feleltek meg, mintsem a sok átmeneti problémával küszködő termelési és munkarendszernek. Szerencsés egybeesést figyelhetünk meg a felszabadulást közvetlenül követő időkben, amikor az ország újjáépítésében a hirdetett erkölcsi normák és a gyakorlati munkaerkölcs szinte majdnem teljesen egybeesett. Ez az időszak - az újjáépítés időszaka - alapot adott bizonyos túlzott és illúziós álláspontok kialakulására is, amelyek feltételezték, hogy néhány éven belül megvalósulhat a szocializmus és az új típusú szocialista munkaerkölcs. A fordulat éve utáni időszakban a szocializmus építése minden hibája ellenére, hatalmas lendülettel indult meg és kétségtelenül előrelépések történtek a munkaerkölcsben is.

Az élmunkásmozgalom, a sztahanovizmus jelentős eredményeket is hozott, azonban a későbbiek során ez erőltetetté, túlhajtottá vált; nem vette figyelembe a reális lehetőségeket és feltételeket. Ennek következtében szakadás történt a hirdetett munkaerkölcs és a munkaerkölcs gyakorlata között, amit még tovább mélyített a mezőgazdaságban alkalmazott helytelen gazdaságpolitika és mindaz a fogyatékoság, amely a szocializmus építésének egészében bekövetkezett. Az ellenforradalmat követő konszolidációs időszakban a munkaerkölcs mind a gyakorlatban, mind elméletileg egészségesebbé vált. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével további lehetőség nyílt arra, hogy a gazdaság és az erkölcsi kultúra harmonikusan fejlődjék és lehetővé vált egyrészt bizonyos illúzióktól való megszabadulás, másrészt pedig annak a ténynek a figyelembevétele, hogy a szocializmus gyakorlati megvalósítása történetileg hosszabb időszak fáradozásait követeli meg. Ebben az időben jelentős, de elsősorban extenzív fejlődés következett be a társadalom gazdasági viszonyaiban és megérttek annak a feltételei, hogy előtérbe kerüljön az intenzív fejlesztés.

Az 1968-ban indított új gazdasági mechanizmus új követelményeket állított fel a munkaerkölcsben is. Ma már több, mint 10 éves távlatból lehetővé válik, hogy ha nem teljes mértékben is, de néhány főbb vonatkozásában ezt a korszakot etikailag értékelhesük. Az új gazdasági mechanizmus alapvető elvei ma is érvényben vannak és a közben végbement változásoknak megfelelően, gazdasági tevékenységünk főbb irányvonalát jelentik. Az új gazdasági irányítási rendszer több fontos cél megvalósítását tűzte ki. Többek között a decentralizációt és ezzel együtt az önállóság növekedését, az anyagi érdekeltiséget, a rentabilitást, az értéktörvény figyelembevételét stb. Mindezek a célok megvalósulásukkal hatottak az erkölcsi viszonyok megváltozására is, számos pozitív és bizonyos számú negatív jelenséget is magukkal hozva. Kissé részletezve, az erkölcsben az alábbi változások észlelhetők.

A vállalatok nagyobb önállósága növelte, sőt bizonyos mértékig meg is követelte az önálló gondolkodást. Az önállósággal nőtt a kezdeményező készség, de a felelősség is. Mind a kezdeményező-készség, mind a felelősség rendkívül lényeges erkölcsi értékek, amelyeket a régebbi túl centralizált irányítási rendszer visszafogott, korlátozott. Kedvező feltételek adódtak a versengés és a versenyszellem kibontakozására is. A versenyszellem bizonyos téves asszociációk következtében egy időben diszkvalifikálódott. Ugyanis abból kiindulva, hogy a kapitalizmusban kiélezett verseny folyik a tőkésék között, és ez mint konkurencia-harc azt eredményezi, hogy a tőkésék nem válogatnak az eszközökben, sőt kényszerülnek erkölcstelen eszközöket igénybe venni, kialakított egy olyan mentalitást, hogy a versengés, különösen a "harmonikus" együttműködő szocialista vállalatok között, káros jelenség és erkölcsi zűléshez vezet. Ezt az asszociációt nem hatálytalanította az a tény sem, hogy ugyanakkor nagyon sok szó esett a munkaverseny-ről, amely bizonyos eredményei mellett gyakran formális volt. A versengés, és a versenyszellem meghatározott keretek között kedvező eredményeket szül, ugyanis a megszokottól eltérő új módok, utak keresésére, egyre nagyobb eredmények elérésére serkent és meggátolja a megmerevedést, az újtól való viszolygást. A versenyszellem szükséges a vállalatok között is, de a társadalomnak ügyelnie kell arra, hogy ez ne váljék gyilkos konkurencia-harccá, ne vezessen antimorális eszközök igénybevételéhez. A szocializmus politikai és gazdasági rendszere rendelkezik azokkal a garanciákkal, amelyek ezt meggátolják. A verseny szükségessége más vonatkozásban, a két világrendszer létéből is következik és ennek a versenynek /amely ma már sajnos időnként éles politikai kihívás és nemcsak békés gazdasági versengés/ a hatása akaratumk ellenére is jelen van életünkben, és ez elől a verseny elől nem lehet kitérni. Az új gazdasági mechanizmus egyik nagy eredményének tekinthetjük, hogy kaput tárt a versenyszellem számára és több területen eredményeket is hozott.

Erkölcsei hatását tekintve sokat vitatott jelenségnek tekinthetjük az anyagi érdekeltség elvének érvényesítését. Az anyagi érdekeltség elve a munkában több szempontból is helyes intézkedés volt. Számolt azzal a realitással, hogy a dolgozók nem kis része a munkavégzésnél elsősorban az anyagiakat nézi, hogy az anyagi érdekeltség olyan alkotó energiákat szabadít fel és állít be a munkába, amelyek enélkül nem működnének közre a termelésben, nem realizálódnának, továbbá az anyagi érdekeltség több és jobb munkára serkent. Az anyagi érdekeltséggel lehetővé vált annak a folyamatnak az elindítása, amelynek során kialakul az a bér munkás tudatot jelentő beállítódás, hogy a jól megfizetett munkát jól kell elvégezni. Ez a beállítódás alapja lehet annak az erkölcsileg magasabb szint létrejöttének, mely szerint a munkát mindig jól és rendszeren kell elvégezni. Az anyagi érdekeltség elvével kapcsolatban azonban több probléma, és különösen sok negatív előfeltevés is megszületett. Egyesek attól félték, hogy kialakul az embereknél az anyagiasság, az önzés, és több kispolgári erkölcsre jellemző tulajdonság. A valóság azt mutatja, hogy egyes egyéneknél és bizonyos szűkebb csoportoknál valóban fokozódott az anyagiasság és az önzés, de össztársadalmilag nem ez lett a következmény. A következmények között inkább pozitív jegyeket találhatunk. Nőtt a munkafegyelem és tisztultak az értékek. Különösen az utóbbinak van óriási jelentősége, mert az erkölcs tisztaságának, humánus jellegének az az egyik lényeges feltétele, hogy az értékek egyértelműek, világosak legyenek. Az anyagi érdekeltség elve, kiegészülve a gazdaságosság szemléletével, azt eredményezte, hogy különösen a termelésben lelepleződtek az álértékek; az egyoldalú mennyiségi szemléletmód, a különböző mutatókkal, statisztikai kimutatásokkal üzött öncélú játékok, a felesleges, a szükségletekhez nem igazodó termékek előállítás, a korszerűtlen és eladhatatlan cikkek gyártása stb. Az álértékek kiküszöbölése egyrészt segítette a racionális szemléletmód kialakulását, másrészt hozzájárult ahhoz is, hogy az erkölcs területén is végbemenjen az értékek tisztulása, ne kaphasson életteret az e nagyon káros értékelési metódus, amely gyakran előtérbe

a szavakat a tettek helyett és lehetőséget biztosított a "fogjuk meg és vigyék!" mentalitású erkölcsi jelenségekszáma, nem leplezve le azok káros lényegét.

Az új gazdasági irányítási rendszerben benne vannak fogyasztékoságok is - amelyek az előnytelenül megváltozott nemzetközi piac /energia és nyersanyag árrobbanás/ hatása következtében is kiütköztek. Ez, és természetesen más tények is közrejátszottak a nekik megfelelően szükségessé vált bizonyos korrekciókban. A korrekciókon túl azonban a gazdaságpolitikának továbbra is azokra az elvekre kell épülnie, amelyeknek pozitív erkölcsi hatásáról az előzőekben szóltunk. A teljes mérleg-megvonás ma még korainak tűnik, és azok a keretek, amelyek adott esetben rendelkezésünkre állnak, csak egy hipotetikus helyzetfelvázolást tesznek lehetségessé.

A hetvenes évekre jellemző világgazdasági változások jelentős mértékben érintették a magyar gazdaságot is, amely tudvalevőleg a nemzeti jövedelemnek mintegy felét a külkereskedelemben realizálja. A sok előnytelen változás mellett a magyar gazdaságban végbement egy olyan szerencsés változás is, mint a mezőgazdaság termelésének, hatékonyságának, színvonalának emelkedése. A mezőgazdaság mint korszerű, ipari jellegű nagyüzemi gazdaság hozta az eredményeit, de integrálódott ehhez a háztáji is, mint kiegészítő tevékenységforma. Éppen a háztáji, de a mezőgazdasági szövetkezetek mellékági /nem mezőgazdasági jellegű/ tevékenysége tárta fel azt a tényt, hogy a nagyüzemi formán kívül még nagyon sok tartalékot rejt magában az egyéb tevékenységforma is, amelyekről /és erkölcsi hatásaikról is/ a későbbiekben még szólni fogunk.

A gazdaság hatása az erkölcsre több oldalról is megnyilvánul. Megnyilvánul a munkatevékenység jellegén keresztül, és megnyilvánul az osztályhelyzeten, az osztályviszonyokon keresztül is. Az osztályviszonyok maguk is függvényei a gazdasági viszonyoknak, de az esetek egy részében közvetitenek a gazdaság és az erkölcs között. Ahhoz, hogy a gazdaság és az erkölcs

mai összefüggései érthetővé váljanak, néhány vonatkozásban szükséges az osztályviszonyok főbb jellemzőinek felvázolása is. Társadalmunk osztály- /és egyben csoport/ struktúrája jelentős változásokon ment keresztül. Bár a nagy, látványos mobilitás időszaka végetért, az osztályok és társadalmi csoportok között még ma is tart a mobilitás. Napjaink társadalmának szociális struktúráját az alábbiak jellemzik: a foglalkoztatottak 52-54 %-át a munkásosztály adja, a parasztság mintegy 13-16 %-ot tesz ki, 25-27 %-ra becsülhetjük az alkalmazottak és az értelmiségiek részarányát, és mintegy 3-5 %-ra a kisáru-termelők, kiskereskedők rétegét. Teljesen pontos statisztikai adatok nem adhatók, ugyanis az említett osztályok, csoportok száma állandó alakulásban van, továbbá több értelemben vitatott az a tény is, hogy kit, hová tartozónak kell tekintenünk. A felsorolt osztályok, csoportok a felszabadulás előttihez képest jelentős mértékben megváltoztak. A munkásság több, mint kétharmada elsőgenerációs új munkás, akik más osztályokból, rétegekből kerültek át a munkásosztályhoz, ennek megfelelően sok mindent megőriztek és magukkal hoztak megelőző társadalmi viszonyaikból. A munkásosztály többsége 35 éven aluli fiatalokból áll. A nagymértékben lecsökkent parasztság, munkatevékenységét illetően /mivel jelentős mértékben ipari jellegű tevékenységet folytat/, közel került a munkásosztályhoz. Az értelmiség döntő többsége ugyancsak első generációs és származását tekintve zömmel a dolgozó osztályokból származik. Nagymértékben megnőtt az un. alkalmazotti rétegek száma, és csekély a kistulajdonos, kiskereskedő réteg. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Magyarországon mintegy 2 milliót tesz ki a nyugdíjasok száma. Az ismerttetett osztálystruktúra érezteti hatását a munkaerkölcsben, de az életmód egészében is. Figyelembe véve, hogy az osztályhelyzet eltérő munkaerkölcsi gyakorlatot is eredményezhet, a munkához való erkölcsi viszonyban az alábbi főbb típusokat különböztethetjük meg:

- Az első tipushoz az öntudatos szocialista élmunkást soroljuk, aki a munka megszállottja, él-hal a munkájáért, és aki lelkiismeretesen, az átlagot messze felülmúlva végzi a munká-

ját. Ennél a tipusnál /vagy szintnél/ az emberi erkölcsi arculat is pozitív, továbbá politikai elkötelezettségükben, a szocializmus hívei. Magától értetődően ma Magyarországon nem ez a típus alkotja a dolgozók döntő többségét, de ez a típus létezik, tevékenykedik és nem elhanyagolható a számuk és ide nemcsak a munkásság közül tartoznak, hanem más társadalmi rétegekből is, tehát a parasztságból, értelmiségiekből stb. ide sorolhatunk bizonyos csoportokat. A munkaerkölcs szempontjából az a kívánatos, hogy ez a csoport növekedjék, ez határozza meg a munkához való viszonyt.

- Egy másik tipust, a bérmunkás tudatot és életmódot hordozók csoportja képezi. A bérmunkástudat a kapitalista országok munkásainál alakult ki történetileg, és ma is ott található meg tömegméretekben. Lényege abban jut kifejezésre, hogy szakmailag jól felkészült és ha megfizetik, pénzért jól is dolgozik. A bérmunkás-tudathoz az is hozzátartozik, hogy megtalálható nála a szakmaszeretet, szakmai büszkeség is, ami párosul a jó értelemben vett munkásöntudattal. A bérmunkás-tudat a munkássá válás egy meghatározott szintje, többet jelent, mint a kispolgári tudat, és magában hordoz ehhez kapcsolódó pozitív erkölcsi tulajdonságokat, politikailag pedig ösztönösen a szocializmushoz húz, bár ez alól lehetnek kivételek. Nálunk ma a munkásság egy része a munkás-tudatnak ezen a szintjén áll és az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a munkásságon belül van egy olyan csoport is, amely nem jutott el ehhez a szinthez sem.

A bérmunkás-tudatnak megfelelő viszonyulás megtalálható az értelmiség, az alkalmazottak és a parasztság egy részénél is és ezt a jellegzetességet nem kell valami elmaradásnak tekinteni, hanem olyan lépcsőfoknak, amely már fejlődést jelent és elvezethet egy magasabb szinthez.

- A munkaerkölcs tudati szintjei között sajátos helyet foglal el a kispolgári tudat, a kispolgári viszonyulás. A kispolgári tudat nemcsak azokra jellemző, akik maguk is kispolgárok, kisárutermelők, kiskereskedők, maszekok stb., hanem olyan

dolgozókra is, akiknek a léte nem a kispolgári lét - tehát munkásokra, értelmiségiekre vagy termelőszövetkezeti tagokra is. Ugyanis a ma élő dolgozók közül nagyon sokan születtek bele kispolgári viszonyokba és ennek a következményei még ma is érződnek. A kispolgár egyik sajátossága a kétarcúság. Egyik oldalról dolgozó, és ha érdekei úgy kívánják, jól is dolgozik, de a másik oldalról tulajdonos, és tulajdonosi szemlélete azt eredményezi, hogy mindent csak a pénz és saját érdekszemzőgén keresztül néz. A kispolgár ha muszáj dolgozik, de saját magától nem tesz keresztbe egy szalmaszálat sem és tevékenységének társadalmi következményei sem nagyon érdeklik. Tovább menve a kispolgár nézeteit és a munkához való viszonyát is gyakran változtathatja; esetenként lehet pontos, megbízható, jó munkás, de nagyon gyakran "kihagyhat", nemtörődöm lesz. Nem feladatunk a kispolgár és a kispolgári tudat jellemzése, mert ezt már mások máshol többször és részletesen elvégezték. A megelőzőeket is csak azért mondtuk el, mert ma nálunk a munkához való viszony a kispolgári tudat szintjén áll igen jelentős csoportoknál. Megtalálható ez a viszonyulási szint a munkások egy részénél, de a parasztságnál, értelmiségieknél és alkalmazottaknál is. Ezt a tudatot a rosszul alkalmazott anyagi érdekelttség esetenként fokozhatja, és ma még társadalmunkban vannak olyan tényezők, amelyek újratermelhetik. Létezésének alapját azonban az adja, hogy a mai dolgozók többsége származását tekintve valamilyen módon kapcsolatban volt a kispolgársággal. /Tágabban értelmezve a parasztság nagy része is mint kistulajdonos, a kapitalizmusban a kispolgársághoz tartozott és ma nálunk a lakosság nem kis része paraszti származású./

Helytelen lenne, ha a kispolgári tudatot úgy tekintenénk, mint valami szerencsétlen állapotot /ilyen nézetek voltak és még ma is vannak/. Arra kell viszont törekednünk, hogy a kispolgári jellemzőkből azokat fejlesszük, amelyek a dolgozói arculattal kapcsolatosak. Mint már utaltunk rá, a kispolgár mint dolgozó, számos értéknek is a birtokában van és hasznos pozitív vonásai beleintegrálhatók egy, a kispolgári tudat szintjénél magasabb tudati szintbe. A kispolgári tudat nagyon

gyakran párosulhat mozgalommal, családszeretettel, néha a "látástól-vakulásig" dolgozással, valamint korábbi fel nem sorolt pozitív vonásokkal, amelyek hasznos összetevői lehetnek a szocialista tudatnak is. Más oldalról nyesegetni kell azokat a hajtásokat, amelyek a kispolgár tulajdonosi arculatának az elfajulásai: az önzést, a másokkal való nemtörődést, az ingadozásra való hajlamot stb.

A munkához való viszonyulás negatív típusának kell tekintenünk az ún. lumpen viszonyulást, vagy lumpen szintet. A lumpen szint jellemzője, hogy csak kényszerrel lát a munkában, elsősorban kényszer hatására dolgozik. Ennek megfelelően munkáját rosszul végzi, főleg a munka minősége a rossz. Jellemzője továbbá a nagyfokú nemtörődömség, a felelőtlenség. A lumpen viszonyulás esetében gyakori a rongálás, néha az értelmetlen kártevés. Sajnos a lumpen viszony, ha nem jelentős mértékben és nem a legszélsőségesebb formájában, még bizonyos csoportoknál ma is megtalálható és meglétével még a jövőben is számolnunk kell. Maga a lumpen mint többféle formát, fokozatot foglal magában: a bűnözőktől, kártevőktől kezdve ide tartoznak a lógósok, vándormadarak és mindazok, akik nem a munka után, hanem a munka elől futnak. A lumpenek elsősorban a fizikai dolgozók között találhatók - egy részük a cigányok közül kerül ki -, de megtalálhatók más rétegeknél, még az értelmiségiek között is.

Mint minden tipizálás, így a fenti is, terhes egy olyan fogyatékoságtól, hogy túl általánosított, túl leegyszerűsített. Az előzőekben felsorolt típusokon kívül más típusok létezése is elképzelhető, továbbá ezek között a típusok között nincs merev válaszfal; igen sok átmeneti forma is közébeekelődhet, végül elképzelhető egy más jellegű tipizálás is. Az elmondottaknak megfelelően, mégis az a véleményünk, hogy a fő típusokat - függetlenül attól, hogy milyen mérvű a térhódításuk - a bemutatottak jelentik és meglétükkel a jövőben is számolnunk kell.

4./ Gazdaság és munkaerkölcs napjainkban

A gazdaság, a munka és az erkölcs viszonyának egyik mai izgalmas problémáját a második gazdaság, másodlagos jövedelem, háztáji, gebin, az új szerződéses vendéglátói és kiskereskedelmi egységek probléma-komplexuma veti fel. Meglehetősen sok vitatott kérdés kapcsolódik az említettekhez, amelyek nem kis érzelmi vihart is felkavartak. Ezekkel a jelenségekkel egyesek a szocializmust látják veszélyeztetve, különösen a közgondolkodás, a tudat területén, míg mások összeegyeztetőnek tartják a szocialista gazdasági renddel, sőt a szocialista gazdaság integráns részeként is elfogadják. Ma még nem rendelkezünk azokkal a tapasztalatokkal, amelyek egyértelmű következtetések levonásához alapul szolgálnának, éppen ezért elsősorban eshetőségek felvázolására és néhány logikai alapon álló következtetés levonására szorítkozunk.

Gondolatmenetünk felvázolásánál a reális valóságból kell kiindulnunk. A munkához való viszony - bár szocialista jelleget nem vonhatjuk kétségbe - a szocialista viszonyulásnak az alsóbb régióiban helyezkedik el, tehát a kezdeti studiumoknál tart. Ez abban is megmutatkozik, hogy az átlag dolgozó a munkafeladata elvégzése után még jelentős mérvű fel nem használt, szabad energiával rendelkezik. Hogy a munka nem emésztí fel a dolgozó összes energiáját, az nem baj, mert ez a szabad energia biztosítja a művelődéshez, továbbképzéshez, szórakozáshoz szükséges feltételek egy részét, sőt, hogy a munka ne facsargja ki a dolgozó munkaerejének egészét - szocialista vívmánynak tekinthető. A problémát nem az veti fel, hogy a dolgozók munkájuk során nem használják fel alkotó energiájuk egészét, hanem az, hogy nem olyan mértékben, ahogy ez optimális lenne, sőt helyenként félkapacitással vagy még annál is rosszabb határfokkal dolgoznak /üzemen belüli munkanélküliség stb./. A helyzeten kesergéssel nem lehet segíteni, hisz nagyon sok szólam elhangzott már ez ellen és bizonyos intézkedések is születtek, de a helyzet az utóbbi időkig csak keveset változott, ugyanis nem sikerült megtalálni azokat a szocialista formákat,

amelyek a maradék - ha úgy tetszik tartalék - munkaenergiákat felszabadítanak. Az átlag dolgozónál, és ez talán még fokozottabban vonatkozik a nem fizikai dolgozókra, jelentős mérvű alkotó munkaenergia marad fenn és gyakran elpazarolódik. A fejlett tőkés országokban, ahol közismerten a munkaintenzitás magasabb, mint pl. Magyarországon, ha ez számokban kimutatható lenne, azt látnánk, hogy több munkaenergiát használ el az átlag dolgozó és magától értetődően több a jövedelme is, nagyobb a fizetése is. Végsősoron az anyagi érdekeltség elve érvényesül fokozottabb mértékben. A tőkés társadalmak dolgozója is ott és akkor dolgozik többet és jobbat, ha ez megéri neki, kifizetődő számára. Nem húzhatunk teljes analógiát a tőkés, ill. szocialista társadalom dolgozói között, de véleményünk szerint egy vonatkozásban megegyezés mutatkozik, mégpedig abban, hogy a dolgozók nem kis részének a tudata - legalábbis a munkában - bér munkás-tudat, ahol elsődlegesen az anyagi érdekeltség elve dominál, és az anyagiak serkentik elsősorban több és jobb munkára. Ha azt akarjuk, hogy nálunk is több és jobb munkát végezzenek a dolgozók, lehetővé kell tenni, hogy ennek megfelelően nagyobb anyagiakhoz jussanak vagy általánosabban megfogalmazva a szocializmusnak meg kell találnia azokat a formákat, amelyek az eddigieknél fokozottabban lehetővé teszik az ember alkotó energiájának a társadalom érdekeivel is összhangban álló felszabadítását. Ha a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek az energiák elsősorban az anyagiak érdekében szabadulnak fel és realizálódnak, akkor először itt kell kezdeni. /Hogy a fejlett nyugati tőkés országokban az átlag dolgozó jobban él, az azzal is összefügg, hogy többet is dolgozik/ és ha már ezek az energiák a társadalom egésze számára is működnek, akkor lehet ezeket a kívánt más irányba terelni és megtalálni azokat a formákat is, amelyek nemcsak az anyagiakért szabadítják fel az alkotói energiákat. Először azonban - mégha régebben eltúlzott, vagy túl korai elvek, jogszabályok gátolták is ezt - az anyagiaknál kell kezdeni. Jól példázza ezt a háztáji, a kiskert és hobby-kert mozgalom is. Magyarországon, amely már fejlett mezőgazdasággal rendelkezik; a zöldség, gyümölcs, hús nem kis

hányada, mintegy harmada származik a háztájihól és a kis gazdaságokból. Az itt dolgozók jövedelme magasabb az átlagjövedelemnél, sőt esetenként kiugró is lehet, de ezért a jövedelemért nem napi 8 órát dolgoznak és munkaenergiájukat nemcsak félkapacitással használják fel, ezentúl nagyon gyakran feláldozzák a szabadidőjük egy részét is. Ha számukra megéri, akkor a társadalomnak is megéri, mert gazdagítják a társadalom fogyasztási bázisát és egyben gazdaságát is. Ugyancsak ez vonatkozik a második gazdaság címszóval összegezhető tevékenységkörre is. Bizonyos kisiparosok, maszekolók munkaidő után munkát vállalók, meglévő munkaenergiájukat - alkotó erejüket - kamatoztatják akkor, amikor reális és szükséges anyagi értékeket hoznak létre, mert egyrészt eleget tesznek az un. szolgáltatási igénynek, másrészt szélesebb fogyasztási bázist, több áru és fogyasztási cikket hoznak létre, hozzájárulhatnak a "hiánycikkek állapota" megszüntetéséhez.

Különösen vegyes érzelmi fogadtatást kapott a vendéglátói és kereskedelmi kisebb egységek szerződéses rendszerű működtetése. Ezzel kapcsolatban egyesek gebin szocializmusról, a szocializmus visszakozásáról beszélnek. A valóságban mi a helyzet? Az adott egységek megmaradnak társadalmi /állami/ tulajdonban, de a nyereséges működtetés felelősségét a bérbevevők vállalják. Ha közben a jövedelmük jelentősen növekszik, emögött reális eredménynek és munkának kell állnia. Ha a nagyobb jövedelemért több és jobb munkát vállalnak /szervezés, felelőség, túlmunka/, akkor társadalmilag is hasznos tevékenységet folytatnak, mert társadalmi szükségletet is kielégítenek. A fentiekkel kapcsolatban a kérdést gyakran úgy is felteszik, hogy mit hozhatnak és mit vihetnek az említett jelenségek? Amit eddig hoztak: szélesebb árualap, változatosabb fogyasztási cikkek, átlagon felüli - az összes szocialista országnál jobb - élelmiszerellátás, és nagyon sok un. magánéros lakás felépítése. Amit még hozhat, az a munkaintenzitás növekedése, a munkaerőkölcs racionalizálódása, a kezdeményezőkézség - ha úgy tetszik, a szocialista keretek megszabta vállalkozói kedv - fokozódása, ami az önállóság, a leleményesség és a versengés fokozódását is

jelentheti. Az, amit vihet, vagy amit a veszélyeztetet rovatba elsőként besorolnak, hogy a szocialista tulajdont és ezzel együtt a gazdaság szocialista jellegét veszélyeztetheti. A valóságban az a helyzet, hogy az említett tevékenység-körök beleintegrálhatók a szocializmus gazdasági rendszerébe, illetve ma is integráns részét képezik a szocialista gazdaságnak. Ugyanis, a volumenét tekintve is legjelentősebb mezőgazdasági háttáji gazdaságok csak azon az alapon működhetnek eredményesen, hogy az állattenyésztés számára a takarmányt, az állatok értékesítését, a vetőmagot és nagyon gyakran a gépi munkák jórészét is, a vegyszereket, a műtrágyát esetenként a technológiát is a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság, a szocialista ipar és kereskedelem biztosítja. A háttáji gazdaságok ma Magyarországon a szocialista gazdaság keretein kívül kevésbé lennének életképesek. Ugyanez vonatkozik a nem mezőgazdasági jellegű kisárutermelői, kereskedelmi, vendéglátóipari, szolgáltatási tevékenységek körökre. Nem konkurrenciái az iparnak, kereskedelemnek, szolgáltatásnak, hanem kiegészítő területei, ha úgy tetszik azokat a réseket töltik be, ahol még a jelenlegi viszonyok következtében a szocialista nagyipar, kereskedelem, szolgáltatás nem tud eredményesen működni. Hogy lehetségesek lennének-e más módozatok, más formák? Nemcsak Magyarország, hanem a többi szocialista ország tapasztalatai is azt igazolják, hogy napjainkban, az adott hatékonysági fokon: nem. Más viszonyok, főleg más gazdasági és tudati viszonyok között talán elképzelhetők más módozatok, formák is, de napjainkban más lehetőség nem adott. Hogy ezek a formák, módok ideiglenesek és átmenetiek-e? - Nehezen megválaszolható kérdés; a biztos választ az jelenti, hogy ma szükségesek, mert olyan alkotói energiákat, munkavégzést hoznak be a szocializmus gazdaságába, amelyek eddig nem működtek, elkallódtak.

Az elmondottak érzékeltették, hogy az esetek nagy részében túlmunkáról van szó - ezért jogosult a többletjövédalom is -, ez pedig a szabadidő csökkenését vonja maga után, aminek következtében kevesebb idő marad a művelődésre, tanulásra. Ennek a veszélye valóban fennáll és itt bekövetkezhet káros visszahatás

is, azonban ha figyelembe vesszük a szociológiai felmérések alapján ismert szabadidő eltöltési szokásokat, akkor legfeljebb a tanulás és a művelődés ún. passzív formájának, a televíziónézésnek a csökkenéséről beszélhetünk. Ugyanis a szabadidő során a művelődés és tanulás nem passzív formáinál - önképzés, színház, mozi, olvasás stb. - nincs visszaesés.

A negatív hatású feltételezéseknel gyakran szerepelnek olyan eshetőségek is, hogy fokozódhat a társadalmi egyenlőtlenség, előtérbe kerülhet az önzés, az anyagiasság és még más nagyon sok kispolgári jellemvonás is. A felsorolt tulajdonságok egy része bizonyos társadalmi csoportoknál fokozódhat és bizonyos mértékig a szocialista tudattal szembenálló tendenciákat is felerősíthet. Többek között felerősítheti az ügyeskedést, a nem munkával szerzett pénz utáni hajszát, az egoizmust, a társadalmi ügyek iránti közömbösséget és kitermelhet arisztokrata allűröket, pazarló életvitelt stb. Ezek az eshetőségek azonban csak nagyon szűk keretek között hathatnak és ha felismerjük létrejöttük és működésük mechanizmusát, kiküszöbölhetők. Természetesen az olyan egyenlőtlenség, ahol az egyik ember több munkát vállal, mint a másik, vagy úgy önző és anyagiasság, hogy többet is dolgozik, a több pénzért, összeegyeztethető a szocializmussal, hiszen a szocializmus egyik működés-elve, hogy "mindenkinek munkája szerint", és itt nem a rosszul értelmezett egyenlőség, nem az egyenlőségi dominancia, hanem a lehetőség, hogy mindenkinek egyenlően joga van többet is dolgozni.

A fejtegetésünk során érintett kérdéseket és az adott válaszokat nem tekinthetjük sem kiforrottnak, sem lezártaknak. A szóbanforgó dolgok természetéből következik, hogy az érintett problémák megnyugtató tisztázásához, történetileg is hosszabb idő, több társadalomkutatói, gyakorlati adat, tény szükséges. A hibázhatóság jogát fenntartva, azt a törekvést próbáltuk realizálni hogy a munkaerőkölcshet néhány mai problémáját érintjük, amelyek az erkölcsi kultúra egyik leglényegesebb elvei. A szocialista munkaerőkölcshet fő kérdése napjainkban és a jövőben is,

hogy mennyire tudja biztosítani az ember alkotóerejének a társadalmi felhasználását, ez jelenti ugyanis a legjelentősebb tartalékunkat és a kapitalista kihívással szemben hosszabb távon is ez lehet az egyik fő erőnk.